

ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОГО ЗАКОНОДАВСТВА ЩОДО ЗЛОВЖИВАННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНИМИ ПОВНОВАЖЕННЯМИ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ В 20–30 РОКАХ ХХ СТ.

Сліпенюк Тетяна Михайлівна

*аспірантка кафедри кримінального процесу
Національного університету «Одеська юридична академія»
м. Одеса, Україна*

Розкриття сутності та специфіки зловживання процесуальними повноваженнями у кримінальному процесі, а також вироблення в сучасному українському законодавстві механізмів для їхнього попередження та протидії потребує ґрунтовного дослідження історичних аспектів розвитку кримінального процесуального законодавства у даній сфері. Серед них на особливу увагу заслуговує розвиток українського законодавства щодо зловживання процесуальними повноваженнями у кримінальному процесі в 20–30 роках ХХ ст. та демонстрація негативних наслідків таких зловживань під час окресленого етапу як для окремих громадян, так і для суспільства в цілому.

Послаблення українського національного руху щодо формування соборної Української держави в 20–30 роках ХХ ст. призвело до встановлення в нашій державі тоталітарного радянського режиму, який вплинув на всі сфери суспільного життя, та створив умови для зловживань процесуальними повноваженнями у кримінальному процесі.

За тогочасним революційним законодавством, здійснення кримінального провадження перебувало у сфері повноважень революційних трибуналів та народних судів. Останні мали можливість приймати рішення навіть без наявності закону, який передбачав кримінальну відповідальність, виходячи з принципів революційної правосвідомості. Це призводило до прийняття непропорційних рішень, коли за незначні порушення карали людей суворіше, ніж за важкі кримінальні злочини. Як зазначає Б. Стецюк, «аналогія була однією із ключових засад радянського закону на початку 1920-х років і полягала в тому, що якщо виявлялося будь-яке суспільно-небезпечне діяння, не передбачене законом, то підстави та межі відповідальності за нього визначалися шляхом застосування статті, яка передбачала найбільш схожий за своєю природою злочин. Це дозволяло фактично будь-яку

людину визнати соціально небезпечною, ув'язнити або розстріляти у повній відповідності до закону. Народний комісаріат юстиції у 1920 році в одному із циркулярів з великою гордістю констатував: «без особливих правил, без кодексів озброєний народ справлявся і справляється з усіма пригноблювачами» [8, с. 38]. Вище окреслене було невід'ємною частиною системи політичного репресивного механізму, який мав на меті підтримувати тоталітарний режим та придушувати будь-яку непокору.

Намагаючись сформувати правову основу для свого терору, радянським законодавцем проведено кодифікаційну діяльність кримінальних та кримінально-процесуальних норм, результатом якої стало прийняття в 1922 році Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів УРСР.

Зокрема, в ст. 105 Кримінального кодексу УРСР надано нормативне тлумачення терміну «зловживання владою» як «здійснення посадовою особою дій, які вона могла вчинити лише завдяки своєму службовому становищу та які, не будучи викликані міркуваннями службової потреби, спричинили порушення правильної роботи установи або підприємства, або громадського порядку, або приватних інтересів окремих громадян» [9, с. 472].

Для недопущення такого зловживання під час здійснення кримінальних проваджень в Кримінальному процесуальному кодексі УРСР закріплювались демократичні принципи його здійснення, так як незалежність суддів, безпосередність, усність, гласність, публічність судочинства, рівноправність і змагальність сторін, право обвинуваченого на захист. Крім того, у даному акті визначались особливості кримінальної процесуальної діяльності слідчих та прокурорів як осіб, уповноважених на здійснення кримінального провадження «в залежності від того чи діють вони у справах, по яким здійснення попереднього слідства є обов'язковими, або по справах, по яких акти можуть стати основою для надання обвинувачуваних до суду без здійснення попереднього слідства» (ст. 98). Також КПК УРСР 1922 року містив положення щодо функціонування механізму попередження та протидії зловживання процесуальними повноваженнями у кримінальному процесі у вигляді прокурорського нагляду на провадження попереднього слідства (ст. 118), а також можливість оскарження дій слідчого до прокурора (ст. 212) [5].

Разом з тим, як і всі гуманістичні радянські приписи, норми кримінального-процесуального законодавства, що спрямовувались на протидію та попередження зловживанням процесуальними повноваженнями у кримінальному процесі, були лише фікцією, що особливо проявилось після набрання чинності постанови Політбюро ЦК

ВКП (б) «Про антирадянські елементи» 1937 року, яка розпочала сталінський терор.

Ретроспективний аналіз архівно-слідчих справ зазначеного періоду, здійснений Е.П. Петровським, надав змогу вченому прийти до висновку, що останні «стали документальними джерелами доказів масового терору, інтенсивності репресій, кричущих порушень прав людини, засад законності, всебічності, повноти та об'єктивності кримінального процесу. Відсутність окремих документів або їхнє оформлення з грубими порушеннями встановлених законодавством норм було типовим для процесуальних документів, а в часи різкого збільшення масштабів каральних операцій спостерігається значне занедбання їх оформлення, часто після репресивного рішення» [7, с. 10].

«Для ведення кримінальних справ існувало дві групи слідчих: «забійники», тобто ті, які вибивали підписи під протоколами, та «літератори», тобто ті, хто складали тексти протоколів, а фальсифікація процесуальних документів на жаргоні співробітників НКВС називалася «ліпачеством»» [2, с. 196]. «Поширеною була практика застосування психологічного та фізичного насильства до допитуваних осіб. Часто допити тривали кілька тижнів щодня, хоча *post factum* у протоколах відображалися «цивілізовані» години, допити проводилися у нічний час, вимагалася стояння на ногах, застосовувалися погрози, крики, образи, деморалізація, шантаж, що змушувало людей погоджуватися підписати все, що вимагається, писати показання під диктування, а інколи слідчими надавалися цілі плани-конспекти показань або штучно робилися виправлення, аби надати більшої правдоподібності тексту протоколу» [3, с. 20, 76; 2, с. 203; 6, с. 56]. «Дослідження протоколів допиту показує ідентичність показань свідків не тільки на рівні фактажу, а й порядку його викладення, фразеології, що дає підстави для висновку про їх тиражування за кількістю свідків зі змінами тільки вихідних даних, а відтак про їх вигаданість і фальсифікацію» [4, с. 9]. «Такі вигадані факти були очевидними, коли малограмотні сільські люди чітко давали показання з усією палітрою класичної термінології звинувачень про конспіративні заходи, контрреволюційну діяльність тощо» [1, с. 35]. «Добрим слідчим вважався не той, хто встановить правду, а той, хто надасть матеріал, достатній для забезпечення обвинувачення і покарання відповідно до заздалегідь даної вказівки» [3, с. 76]. «Утім інколи зусиль для фабрикування доказів виявлялося надто багато, а тому каральна система засуджувала людей «без свідків, без захисту, без ознайомлення зі слідчою справою і навіть без самого звинуваченого» [7, с. 11].

Таким чином, зловживання процесуальними повноваженнями в кримінальному процесі в 20–30 х роках ХХ ст. було широко поширеним явищем в тогочасній Україні. Аналіз архівно-слідчих справ свідчить, що радянська влада систематично порушувала права людини, не

дотримувалася закріплених в КПК УСРР процесуальних гарантій, принципів кримінального процесу, що мало серйозні наслідки у вигляді масового несправедливого засудження громадян, а також негативно відобразилось на суспільстві й правопорядку в цілому. Вплив цих практик дотепер відчувається в українському суспільстві та є яскравим прикладом важливості дотримання принципів правової держави, законності та гарантій в кримінальному процесі для забезпечення захисту прав людини та суспільної справедливості.

Література:

1. Акулов М., Гранкіна О., Омельчук Д. Архівно-слідчі справи репресованих (20-ті-50-ті рр.) як історичне джерело: методика використання. *Студії з архівної справи та документознавства*. 1997. Т. 2. С. 33-39.
2. Бажан О., Золотарьов В. «Забійник» та «літератор» або «Рутинна робота» слідчого НКВС Юрія Толкачова. *Краєзнавство*. 2018. № 3. С. 196-209.
3. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. 1917-1941 рр.: джерелознавче дослідження. Вид. 2-ге, випр., доп. Київ : Пенмен, 2017. 768 с.
4. Використання архівно-слідчих справ громадян, репресованих у 1920-1950-ті рр.: методичні рекомендації / упоряд.: О.В. Гранкіна, Д. В. Омельчук, Н. П. Московченко. Київ, 1997. 34 с.
5. Кримінально-процесуальний кодекс УСРР 1922 р. URL: <http://museumreforms.ru/node/13986>
6. Паска Б. В. Луцький судовий процес над Валентином Морозом та Дмитром Іващенко у 1965-1966 роках. *Гілея*. 2016. Вип. 104. С. 54-59.
7. Петровський Е. П. Архівно-слідчі справи як джерело вивчення історії репресій в Україні у 1937-1938 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. історичних наук: спец. 07.00.06; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ, 2006. 23 с.
8. Стецюк Б. Основні стадії кримінального процесу УСРР на початку 1920-х рр. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2013. № 4. С. 37-43.
9. Удалова Л.Д., Хабло О.Ю. Зловживання у сфері кримінального процесу: Монографія. К.: Дакор, 2010. 176 с.